

Орук узун, а чедер червис ырак. Чеже чугаалажыр боор, ычангаш чугаа-соот база чоорту чавырлып өгөлөөн. Машинаның өпейлээн даажындан кижы бүрүз тус-тузунда бойдустун чарашкаазын магадаан болалдарга азы берген хевирлиг, шимээн чок барды...

Бойдус болгаш кижжи

Экология — 2000

Шуйнук байлаа — алдын

Бай-Тайганың база бир, шынап-ла, хөлбөңчизин көктүг-шыкты, айыраң-чайт чектерлиг, кажанда-даа чурттап ханмас, кайгамчык байлак, каасчараш булуңнарынның бирээзи — Шуйнук Чинге-Кайт. Ол мөңгө ногаан шивилерлиг, салбар болгаш улут хурен тооруктар үнгөн, чөөн кара поштерлиг, аң-моңи, балык-байлаңы элбек, кат-чимиз сүстүп чыдар, арыг болгаш кылаң кара сулгарлыг, чылан өтпөс шыргай ээминерни ораны. Ол-ла бүгү эртин байлактардан, ооң энне кол үнелиг байлаа—алдын! Амгы каддыг-дошкун рынок үзүндө оңу чеп ажыглары нөгөттинип келген...

САЛБЫК ШЫНААЗЫНЫҢ КЕЖЭЭЛЕРИ

лар. Бодум хуумда база-ла орук дургаар чүс-чүс хардыг халдырын көрүп оргаш, шылай берген сагыш-хөндүм алай-чайгаарла хөндүрү берген шыкш болду. Ша-ла ычан мөңгө шыпшы ээминерни ханызындан хатка ойткан айдыс чыды думчук орта дээрге, өпей ырга алдыкан дөг балдырларын дыңзы бергензиг, сеткилин чырып, дыш анып, сергеди...

Саян экорегонунга хамаарыштыр хүлээп алган проекттин келген журналистерге долчузу-биле табыштырган. Журналистер чыгган коа утказы болгаш массалыг информация чепсектеринин дузазы хөй-ниитилелди, күрүне организациаларын болгаш чоңуна кичээлгеи долгандыр турар бойдусту камгалаары болгаш ул регионда тургустуну келген экологтук проблемаларын дем-биле шийтирээр бооп турар. Журналистерин аалчыларга салган айтырлыгы кончук чидиг болгаш ханы уткалыг болганын WWF-тин Алтай-Саян экорегонунда ажилдакчызы А. И. Бондарев демдеглээн. Паралла конференция адалталып турда, журналистер долгандыр турар бойдус камгалаары күрүне комитетин дүжүргөни улут частыры деп көргөш, РФ-тин чаа Президентиз В. В. Путинге кытыгыр бижир деп шийтирэн хүлээп алган.

Ийги хүн. Автобука олурупкаш, Салбык шынаазында бурунгу Тагар культурунун (VIII—III в. в. бистин эрага чедер) арттырып каан көжээлери, басыртыканы көрүп чоруптувус. Экскурсияны эртемвер академиянында этнография болгаш антропология институтунда ажилдап турар эртемден этнолог В. Н. Огудин болгаш Курвенни “Хакаский” бойдус заповеднигин директору Г. Н. Деветник удуртуй эрттиргей. Калбак ховуда ийн улук көжээ даштар бар. В. Н. Тугужекованың чугаазына деле алгыра, ийн даштын бирээзи эр энергиялы, а өскөс херээжен. Ол ийн даштын ортузу-биле эртерге, кандыг-даа кижини бак-согу, аары-аржын ола дораан адыры бээр. Көжээлери аразында эртерини мурунда хакас азы тыва чачыл хакас даш көжээлери аадаан көпектерини окытаар, а оон хамга аржылтырып алгаш, көжээнин аразында эртерге, октаргадан күштүг энергия (инь-янь) кижилерин сагыш-сеткилинде бар байкара энергиядан арылган каалтар. Эр, кыс хиндиктиг даш көжээлери черде анаа эвес турар, чамдык эртемденерни, хамнарны чугаазы-биле алгыра, Шамбала деп кайгамчыктыг ас-кежик долган оранын сонгу кызыгаары бо черде турар, а Тыва болгаш Алтай Эр хиндиктиг болганда мур-

нуу болгаш барын тала-да. Шынап-ла, канчп билер оңу деп бодал-биле хам Валерий Топоевтин (ол хөй удаа Тывага кээп чорраан) саң салып, аза-четкерлерни бистен ойлдырып көрүп, одаг долгандыр олуруптувус. Дүңгүр-даа датжаан, бистер-даа ыт-чыларының доктаамал барып дүжүп турарынын дугайында чугаа солун болган: Бай-Тайга кожунунун ракетна дүжүп турар черлерин тускай камгалалдык заповедник девискээри кылдыр чарлаш, улуг түнүг торгаал ашканы алыры көрдүнүп турар. Оон ыңай Тывада ал-

дын казып турар артельдерин долгандыр турар бойдуска кайы хире когарал чедирин турары А. И. Бондарев онзагайлап демдеглээн. Д. Вальков июль 10 уезинде Тывага келгеш, бойдуска когарал болдур-бас технология-биле ыш болбаазырадыр ажил дугайында семинар эрттирип чедип көрүн планнап турарын чугаалаа. Уш хүн үргүлчүлүн журналистер шулганы доозулган. Көжээликтей Россиянын журналистеринин “Россиянын экология” конкурзуна тилекчилерни шынаан. Анаа баштайгы сөстү Хакас Республиканың Президентиз Алексей Иванович Лебедев алгаш, журналистерге ас-кежикти, каң дег каддыкшыды болгаш ажилда чогоадыкчы чедикшинерни күзүн, Тывадан келген журналистерден “Шың” солунун корреспондентиз Сергей Дуганович Хертек Бүгү-Россиянын журналистер конкурзуна кирген бойдуска хамаарышкан ажилдары дээш дипломатик шаннаткан, а “Тываның аныктары” солунун корреспондентиз Галина Тудушова Масык-оол чараш литературлуг дилбиче бижээни ажилы дээш журналистер кижинин кол чепсээ — диктофон-биле шаннаткан. Шаннал-мактал соонда режиссер Леонид Кругловтун “Даарап каан согунар” деп документалдык кинозун журналистеринин кичээлгеи бараалаткан. Орук узун, а чедер червис Тыва. Орук дургаар чугаа-соот-ла узуктел-бээ, ычанмай канчаар, шаңалдык черге четкн эш-өөрүстүг өөрүшкүзүн олар-биле бир денге үлөжип, бойдус-биле холушкуч чулуку берген шанналдарыны чыдырар каал, төрөөн черже углай үлүптувус.

Игорь ДАМДАК.

шмээн чок даан кылып олуруптувус. Элеэн үр одаг долгандыр дүңгүрү соктап хам маңаан соонда одаг-даа өшкөн, Валера-хам симыраны араак аза-четкерлерни бистен “арыглады”. В. Н. Тугужекова “кым чүвү көрдү” — деп айтырарга, Кемерово-чаңа улуг четтиргенин үезинде аттар дуюлгарының дагжаанын дыңнаан болду. Оон шунту ууруксуруктап туруулаш, ийн эр, кыс көжээлере ооргаларыс дегип, ас-кежик, каң каддыкшыды дил-дээш, оларын аразында эртерге, сагыш-сеткилин арылганын чингей берген ышкаш болду.

Ушкү хүн. Эртенги чөм соонда семинар бодуну ажилын уламчылаан. Телевидение журналистери В. Г. Кузнецов-биле өскө эрээле боттарынын чаджытарын үлөжип чоруптулар, а паралла журналистери Елена Упорова болгаш Борис Жуков-биле хевээр артывус. Семинар солун болгаш улуг өөрдигли болган. Бот-боттарыс-биле ажил-хожулу-бүс дугайында чугаалу-жып, моон ыңай улаштыр эдержир-дир деп түнөөлгө четтивис. Семинар эрттирип турган башкыларыс-тын арга-сүмезин ап, Москва хоорайны журналистеринин ажилына чажыт аргаларын база билип алдывус. Семинар адалталып турда, кыска паралла конференциянын эрттирген. Анаа WWF-тин Алтай-Саян регионунда төлөөзи А. И. Бондарев, фондузун ук регион биче болгаш ортумак денелдиг бизнес сайзыралдык проекттин удуртукчузу Д. Вальков болгаш өскөлер-даа киргиздилер. Анаа Тывага хамаарыштыр чугаалашкан айтырлыг хөй болган, ылангыя Бай-Тайга кожунунга ракетна артын-

база кончук хумагалыг болгаш уш-баш чок ыш-даш ужура бербес, кат-чимис, балык-байлаң, аң-менни чынып ап, ажиллап чораяннар. А оор-сук, чогуш-соода деп чүвө-даа олар көрбээ, билбес-даа үе ыңдыг эки болгаш хөжүгү турган. Ол шын. Ону мен ийн караам-биле көргөн мен. Кажан Чинге-Кайт алдын уургайы дүжүп каарга, хамык чүвө сандаран. Орта турган бажын-балгактары бузуп, дериг-хекселдерин үптөп, тонга-дап, оорларын оорлап, чүдүрерин чүдүрүп апарган. Чүгүле чаңгыс даш склад артып калчык. Чоокта чаа анаа чоруруму, ол даш склад база чок чорду, бузуп апарган. Ам мыда өргөн-даа артаан. А 1990—1992 чылдарда Чинге-Кайт алдын уургайына база каттап чыдар чүвө деп, чугаа тыштып келген. Улаваанда анаа күчүлүг техникаларын, Рипов, Карци, Тутатчиков дээр эрлер баштаан 10-15 хире кижилер Чинге-Кайтка белетлек ажилдарын кылдып эгелээн. А 1993 чылда алдынны казып эгелээн. Чылда чеди килограмм алдын тыпкаш, олар Чинге-Кайттан ары бергенер. Ол-ла хевээр сураг барган. Оон-биле кады “Чинге-Кайт, алдын” деп сестер база утундуган. Оларын чурттап турган барактарынын ам чүгүле изи артка.

1940 чылдар мурунунда, 1956 чылга чедир, барык 25-30 чылдар иштинде Чинге-Кайтка алдын уургайы ажилдап турган. Орта чеди чыл школагы, эмнедигли, почта, хлеб бижыра черлиг, клуб, чунар-бажын, салыг-магазиннерлиг, чүс ажыг өрөгелгү бүдүн сууржуга турган. Анаа тывалар, орустар, армянар, грузиннер, татарлар дээш, өскө-даа дыка хөй нацияны улустары чурттап ажилдап, алдын казып, тып турганнар. А оларын эл-найралы, чаңгыс алдын төлдери дег, кончук бижыг болгаш аразында суг акпас, акы-думма, өнүктүр турган. А долган-чүгү турар бойдуска олар

саянын кежигүнү турдум. Ол дээрге тускай шийлип каан, эн-не шычы коммунист кижилер болур чүвө. Олар доктаамал айткан хуусаазында алдынны уштуп деңизилээп, демир сейфтерге тускай акт езу-гаар суп хүлээдир. А алдынны ниити деңизини кымга-даа ыттып болбас — күрүне чажыды. Ол үеде онза комиссия кончук шыгын, харысалгалыг ажилдап турган. Кижы бүрүз үргүлчү хайгаарал, хыналда адаагы турал боор чүвө. Бир-ле каттап суг дүвүнге алдын кылаш дээрге, оңу көрүп кааш, суг пактаан кижы бооп, алдынны аксыне сулукш туттурган кижини ола дораан ажилында хостааш, Чинге-Кайт ола-ла хун үдекенни ам-даа утпаан мен. Корум-чүрум ол хире шыгын турган. Алдынны уштурда, үш шооча ажыдар. Бирээзи, айыл чок черин, арткаан Иштики херектер килдинин болгаш алдын уургайынын шоочалар. Оларын кайы-бирээзини төлөөзи чок болур болза, алдын ужулбас. Оон башка хоржук, доктаадып каан чурум бар. Алдын дээрге алдын-дыр! Оон өртээ кедергей улуг болгай! Кырганын чугаазы ол. Оон кандыг түнөөлүндүрерлиг дие, бир-ле дугаарында, алдын уургайына ажилдар кадрлары шын шийлип алыры чугула. Анаа төрүмелинде топтуг-томааныг, ак сеткилдиг, шычы ажилчылар херек. Ийде, корум-чүрум болгаш хыналда-контролду күштөлдүрер. Ол кайгамчык байлак черин аржы-ажың, аң-менни, балык-хайлаң, үнүш-хөрүнүң, кат-чимизин уш-баш чок төтөкчөл болбас дээрзин тускай керээ-дүргүлүгүгө онзалар демдеглээр. Ону хажыткан таварылага кеземче херээ оттурарын керээге айтыры чугула.

Бир дүгүр күнде урууларын “Сказка” театрына журналистерин WWF-тин төлөөлери-биле Паралла конференцияны болуп эрткен. Анаа Хакасиянын эртем-шынчил институтунун директору В. Н. Тугужекова, Хакас Республиканың долгандыр турар бойдус камгалаары күрүне комитетинин даргазы И. И. Вишневский, “Россиянын экология” бүрү Россиянын журналистерин конкурзуун удуртук комитетинин даргазы Н. Е. Акритов, WWF-тин Алтай-Саян экорегии-

наа журналистеринин WWF-тин төлөөлери-биле Паралла конференцияны болуп эрткен. Анаа Хакасиянын эртем-шынчил институтунун директору В. Н. Тугужекова, Хакас Республиканың долгандыр турар бойдус камгалаары күрүне комитетинин даргазы И. И. Вишневский, “Россиянын экология” бүрү Россиянын журналистерин конкурзуун удуртук комитетинин даргазы Н. Е. Акритов, WWF-тин Алтай-Саян экорегии-

наа журналистеринин WWF-тин төлөөлери-биле Паралла конференцияны болуп эрткен. Анаа Хакасиянын эртем-шынчил институтунун директору В. Н. Тугужекова, Хакас Республиканың долгандыр турар бойдус камгалаары күрүне комитетинин даргазы И. И. Вишневский, “Россиянын экология” бүрү Россиянын журналистерин конкурзуун удуртук комитетинин даргазы Н. Е. Акритов, WWF-тин Алтай-Саян экорегии-

наа журналистеринин WWF-тин төлөөлери-биле Паралла конференцияны болуп эрткен. Анаа Хакасиянын эртем-шынчил институтунун директору В. Н. Тугужекова, Хакас Республиканың долгандыр турар бойдус камгалаары күрүне комитетинин даргазы И. И. Вишневский, “Россиянын экология” бүрү Россиянын журналистерин конкурзуун удуртук комитетинин даргазы Н. Е. Акритов, WWF-тин Алтай-Саян экорегии-

наа журналистеринин WWF-тин төлөөлери-биле Паралла конференцияны болуп эрткен. Анаа Хакасиянын эртем-шынчил институтунун директору В. Н. Тугужекова, Хакас Республиканың долгандыр турар бойдус камгалаары күрүне комитетинин даргазы И. И. Вишневский, “Россиянын экология” бүрү Россиянын журналистерин конкурзуун удуртук комитетинин даргазы Н. Е. Акритов, WWF-тин Алтай-Саян экорегии-

БИСТИ БӨРТКЕН

Экологтук өөредилге болгаш кижизилдиге — чүгүле өөредилге черлеринин эвес, а хөй-ниитини эң чугула айтыры. Экологтук айыл чок бойдалды тургустурунга янзы-бүрү хевирини ажил-чорудуушкуну хөрөк.

Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле комитетинин даргазы С.О. Ондар, кожунунун экология инспектору А.Ондар, аныктар талазы-биле кожуну чыгаргынын даргазынын ораалакчызы В.Ондар, өөредилге килдинин эртелекчины С.Оскуп конференциянын кижикчилери-биле эрттирген.

База ийги хүнде ТР-нин “Бичи уруглар болгаш элээдилерини” туризм төвүнүн директорунын ораалакчызы С.Борбай-оол школаларын туризм удуртукчуларына ажилык семинар-өөредилгени бедик денелде эрттирген берген.

Конференциянын киржикчилеринге болгаш аалчыларга тускай кылган эмблема-демдектер, “Сүт-Хөлдүң” улгаттырган чурттары сувенерлер тысышкыны, өөреникчилерин солун концерти-биле доозулган. Республиканың эртеринге материалды дузаны (акшаладырышкыны) чылдына көргүзүп, деткип чорупу кожуну чыгаргына, өөредилге килдининге база методиктиг, материалдыг (диплом, эмблема-сувенерлер) дузаны доктаамал көргүзүп турар ТР-нин Долгандыр турар хүрээлел талазы күрүне комитетинин даргазы С.Ондарга өөрүп четтиргенин төптүп ажилдакчыларын мурунунда илередип тур бис. Конференция ажилык болганын ооң киржикчилерини үнелели бисти өөрткен

Бирээде, оңу эртемге үндөйлөп өөренип, ийде, ол алган теоретиктиг бижилерин амдыралга ажилдап бияры, үште, доктаамал хайгаарал чорудар, дөртте, оран-бойдус төөгүзүн шынчилеп, экологтук байдалы эртерге болгаш амгы хүвнер-биле денеп тургузар. Бо талазы-биле ажилдарын Сүт-Хөл кожунда тургустунган экология, туризм болгаш чурт-шынчилеп ажилдарынын төвү хөйү кылдып келген.

Эге өөредилгенин бойдус эртемниге: 1-ги черин М.К. Ооржак (Алдан-Маадыр), 2-гизин Р.А. Ондар (Суг-Аксы эге), 3-кү черин Е.А. Ондар (Хер-Тайга) төлептиг болуп, алганнар.

Конференциянын ийги хүнүнде экологтук шынчил ажилдарынын илеткелдери болгаш чыл иштинде чорутуунган ажилдарына делгелгези эртерге. Илеткелдерини сес башкы кожунунуң школа бүрүзүндөн номчаан. Эртемге үндөйлөттигин, шынчилеп ажилдарын дээштиг солун ажиллаң дараазында башкыларын илеткелдерин комиссия үнелээ: Марина Ооржак (Хер-Тайга), Берзат Ондар (Кызыл-Тайга), Лидия Ховалыг (Бора-Тайга), Тилекчилерге ленталарын база акша шаңналдарын тус-тузунда адыр айы-биле тывыскаң. Чыл дүргүзүндө экология талазы-биле ажилдарынын түнөөлинде, Хер-Тайга школаны 1-ги, Бора-Тайга, 2-ги, Ак-Даш 3-кү черлерин алганнар.

Чыл савында эрттирип турар конференцияныска кожуну башкыларындан аңгыда, Чөөн-Хемчиктин төлөөлери кирешкен. Солун төгерик столду ТР-нин

Март — кожунунун иштинге экологтук айыл чок чоруткуч, а өөредилге албан черлеринге экологтук өөредилге, кижизилдигени сайзыралдарынын түнөөлү айы кылдыр тускай саавыр негелде езу-гаар чарлаттынар ай. Түнөөлү март айда республика черлегил Бора-Тайга ортумак школазынын баазына “Экологтук өөредилге болгаш кижизилдигени сайзыраңгайыдары” деп эртем-практиктик конференция-биле доозуп үлдүргөн. Эгезинде 5—11 класстарын эртем башкыларын аразында чарлаттыган “Мээн эртемим болгаш экология” деп кичээл өөредилерини тилекчилеринин база эге класстарын башкыларын аразында “Долгандыр делегей-биле таныжалга” деп эртемге шыгараанарын аразында 14 ажык кичээлдерин мөрейи эрткен. Анаа Кызыл-Тайга ортумак школазынын саян башкызы Саяна Эрес-ооловна Он-

дар 1-ги, Суг-Аксы ортумак школазынын төөгү башкызы Урана Херел-ооловна Ховалыг 2-ги, Бора-Тайга ортумак школазынын физика башкызы Елена Сарыгларовна Түдүш 3-кү черлерини ап шыгарааннар.

Эге өөредилгенин бойдус эртемниге: 1-ги черин М.К. Ооржак (Алдан-Маадыр), 2-гизин Р.А. Ондар (Суг-Аксы эге), 3-кү черин Е.А. Ондар (Хер-Тайга) төлептиг болуп, алганнар.

Конференциянын киржикчилеринге болгаш аалчыларга тускай кылган эмблема-демдектер, “Сүт-Хөлдүң” улгаттырган чурттары сувенерлер тысышкыны, өөреникчилерин солун концерти-биле доозулган. Республиканың эртеринге материалды дузаны (акшаладырышкыны) чылдына көргүзүп, деткип чорупу кожуну чыгаргына, өөредилге килдининге база методиктиг, материалдыг (диплом, эмблема-сувенерлер) дузаны доктаамал көргүзүп турар ТР-нин Долгандыр турар хүрээлел талазы күрүне комитетинин даргазы С.Ондарга өөрүп четтиргенин төптүп ажилдакчыларын мурунунда илередип тур бис. Конференция ажилык болганын ооң киржикчилерини үнелели бисти өөрткен

Дыңнадыг

Конкуретун түңнели

ТР-нин Долгандыр турар хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитети 1999 чылдын январьдан 2000 чылдын июнь 5-ке чедир “Бойдуска ханы ынакшыл-биле” деп аттыг экология темазына республика конкурзуун органнастап чоруткан. Тыва-нин бойдузу чайгаар бүткен чараш боорда, бир янзы тускайлаң, онзагай болгаш байлак, Ол хире чараш бойдузу камгалап, дараазында салгалга шак ыччар арттырар дээш экология темазына хамаарышкан материалды бижиринге чогаалчылар, эртемденер, журналистер, башкылар, өөреникчилер бойдус камгалалыны ажилдакчылары кедээ авторлар дээш киришкен кижилер хөй.

Чурумалдыг, чурттаксанчыг

Эдер-Дөңгүл тайгазындан Эгезин ап шурап Белдирлежиң тутчу Берген Бестиг, айлыг Көшпес-Хемим

Шынап-ла, Баян-Кол биле Манчүрек хемнерин ийн аразында деп болур Эдер-Дөңгүл тайгазында ужулталып эгезин алгаш, кыдыр-кашпал, хая-даштыг, каргыраалпап баддып чыдар, адысура тыва чоңа блдинчир улуг. Ак деп хемче кире аккаш, Ак-Хемге “согажаланым”, “судалын каткан” чурумалдыг каас-чараш бойдуштуг Көшпес деп доскут, мөөрей хемчигеш бар.

жактың улуг огу Делегоол (Артист), ийги огу Хаймык Ооржактар ээнирпейиң, өгбелериниң өглериниң орнууда өөн тип, өөрештир өөр-өнер бооп, харылаалыг кадык-кожа, өлтиг-найралдыг демин кадып, чузув-бурун малын малдап бай-шылдыг, аштыг-чөмчиг, каасшнык, эгин кожа чурттап чорурлар. Оон-даа өскөлөр Көшпес-Хемини ол-бо талазында чурттап чорур.

Хуу авторлардан бирги черин Юрий Кунжен (Кызыл хоорай) 400 рубльге, 2-ги черин Орлов Григорий (“Тувинская правда” солун) 350 рубль, 3-кү черин Бегзи Викторга бөлүк шүлүктери дээш 300 рубльге төлептиг болганнар.

Көшпес-Хем чөмөчөйүндө даа доскут, мөөреп, дурту кыска бол тергенин дээш делгем олар-белчирлиг, кат-чимистиг, аныг-менниг, эм-таң, оы-сигениг, аржаң сулгарлыг, хөөредилг чокка чугаалаарга, маргыш-даа чок чуртташтыг хемнеринд бирээзи-ле болгач. Чайгы үеде суг көөр болза, Көшпес көк, ногаан “тоуну кедипкен” шыкш алаар болгаш көгүшынгы хөлбөңчиги чыдар көрүштүг-ле болду ийин. Маян-кыргу чаткан-биле дөмөй-ле.

Көрүсөңгич, барыксанчыг, хөглексөңгич, чедиксөңгич, чурумалдыг Көшпес хемге чылдын дөрт эргилдезинде ол черин үндөзип чурттакчылары Ондарлар, Ооржактар, Монгуштар чурттап чорур ийин.

Амылгып-чурттаарына таарышкылыг, арыг агарлыг, аныг-менниг, артыш-шанактыг, бай-байлак Көшпес-Хемге шаг-төөгүдөн бээр салгалдан салгал дамчып көжүл-дүжүп чурттап чоран кижилериниң ат-сывынын, ада-зынгурунун чүгүле кезик чамдызын кирдим. Барык шүптүзүн коптарып бижир болза, бүдүн роман-даа бооп болур. Өле баштыг өгбелериниң үе-дүптөн бээр-ле экти бүдүн, тогудога, өөрүшкү-манайлыг, өзүп-төрүп чурттап чоран өлчөй-кежиктиг Көшпес-Хемчин кыштагыларын, чагаларын, чайлагларын, күзеглерин, хонаштарын Ондарларын, Ооржактарын салгалдары, ажы-төлдери амгы үеде чай, кыш чок ээлеп чурттап рууру өөрүнчүг болбай кавчаар. Оларга Шахтар-жык Ооржактын огу Коопшанык, Агарган Оор-

ТР-нин Долгандыр турар хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитетинин үндүргөн. Конкурстун негелдезин езугаар 1-ги черин тывыспас деп

Бо доскут хеминиң кижилерин аразында (ажы-төлдөндө) алдар-сурагалыг кижилерин үнүлүзүн өөрүнчүг, чоргаранчыг болбастык аргазы чок. Мен манаа чүгүле уш чижектен кийрер бодай-дыр

Амылгып-чурттаарына таарышкылыг, арыг агарлыг, аныг-менниг, артыш-шанактыг, бай-байлак Көшпес-Хемге шаг-төөгүдөн бээр салгалдан салгал дамчып көжүл-дүжүп чурттап чоран кижилериниң ат-сывынын, ада-зынгурунун чүгүле кезик чамдызын кирдим. Барык шүптүзүн коптарып бижир болза, бүдүн роман-даа бооп болур. Өле баштыг өгбелериниң үе-дүптөн бээр-ле экти бүдүн, тогудога, өөрүшкү-манайлыг, өзүп-төрүп чурттап чоран өлчөй-кежиктиг Көшпес-Хемчин кыштагыларын, чагаларын, чайлагларын, күзеглерин, хонаштарын Ондарларын, Ооржактарын салгалдары, ажы-төлдери амгы үеде чай, кыш чок ээлеп чурттап рууру өөрүнчүг болбай кавчаар. Оларга Шахтар-жык Ооржактын огу Коопшанык, Агарган Оор-

Аны-кара анымандаң (бичимден) анай-кечче дозуп, кызыл-даван кырып, хая-даштыг дагларына манай кыгырадыр ырлап өскөн авырдыг авам ыш-каш, айдыз артыг агаар бойдуштуг, тааланчыг уран тоолдуг, чурумалдыг, чурттаксанчыг, кажан-кеээде соккаш кынам кыгырадыр ырлап чыдар Көшпес-Хемини хөөредилг чокка кысказы-биле бижирге ыңдыг ийин.

Саяна Эрес-ооловна Он-

Сунун төгерик столду ТР-нин

Зинаида ХОВАЛЫГ. Сүт-Хөл кожуну.

Сергей ХЕРТЕК.

Ондар БОРАШ. Сүт-Хөл кожуну.

Ондар БОРАШ. Сүт-Хөл кожуну.

Ондар БОРАШ. Сүт-Хөл кожуну.

Тыва милицияның 75 чылынга тураскааткан конкурса

И С Т Е К Ч И

ХЕРЭЭЖЕН. Бо сөстү дыңнаптарымыска, бистин сөткүлүсүкө ага кижиниң омур-ховирин чураттууну келер. Ава дээрге-ле кыс кижини. Тыва ас чогаалда болгаш литературада-да анык кыс кижиниң омур-ховирин-биле бүгү чараш чүүдлерин холбап турар. Тоолдорда байтык анаа амыдыралда безин кыстар боттарының кижизиг чаражи-биле каржы дүмбөй күштерге удуур чырык күш апар таварылгалар хөй болгай.

Төөгүде безин каржы-дошкун Чиңгис-Хаанниң оглунун оглу дайынзырак Батый хаанниң кадайы Юлдус-Хатун (тываларга, Сылдыс-Кадын дээн) деп ады урут бодунун чаражи, кижизиг будуку-биле килтиргенниң ашсан чымчадыптар болгаш дык хөй туртуганниң, харын-даа бүдүн аймактарының безин тынын ап турган болгай.

Ынчангаш херээжен кижини дээрге-ле чаагай сөткүл, чымчак, эки хамаарылга, чараш аажы-чаң, омур-ховир-дир. Ылаңгыя тыва иелер, угбалар, дүңмаларда кижини эрипти ханнис чогаай шынарлар хөй. Ам номчукуларга ыңдыгларың бирээзи бир кыс дугайым бижип, тамыштырып көрөй.

Ол уран чүүл ажилдактызы-даа эвес, кандыг-бир чараш чүүлдер дилеп, оларга хамаарыштыр ажилдап чоруур кандыг-бир кижэ эвес, Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң барың талакы милиция салбырының истелге килдизиниң даргазы юстицияның капитаны Оксана Канчыр-ооловна Донгак-тыр. Оон хары чаа-ла 28. Ол хирезинде истелге килдизиниң удурткучузу. Ол анык кыс кижээ улуг харысалга. Эки ажилдаан кижиниң ады чыдар эвес, эш-өөрү, дарга-бошкаралар мактап чугаалажы бээр. Чедяңгир, шалпыкы, дүрген ажилдыг Оксана деп истекчи кыс дугайым Кызылдын Улусчу чогаалдык төвүнге иштики херектер органарының ажилдакчыларының уран чүүл мөөрейи бооп турда, дынаан мен.

Ам мээң мурумда шагда хевияң чинге дуртсыныга таарышканы кончуг, борбак кара характер-дыг, чараш, бөдүүн, кижизиг уруг олур. Кызыл хоорайның барың милиция салбырының истелге килдизинге 1990-1992 чылдарда Иркутск хоорайның олуку-тивыш техникумуунун юридиктиг салбырынга өөренип, ону доосканы соонда, 1993 чылдың ноябрь айда ажилдап эгелээ. Оксанага баштайгы дээрзинде колдуунда оор, үптээшкни, хулайган, бижектээшкни херектери таваржып турган. Кем-херек үүлгедилешкни кандыг-даа байдалга болу бээр. Кээргээчел уян сөткүлдик кыс кижээ кижилер байсаары, "турууру" дыка берге шыкшас бооп турган. Чоорту истелген дүрген шың чорудары, херек адаанда кижиниң бу-

руузув ылап тодарадары, артык буруудалышкынар кылбазы, буруудалары статьяларын шың, чөптүг онаары ол кижээ-даа, ниятилелге-даа ажыктыг деп чүвени биле берген.

Чүвени чедир бодавас чамдыктар милиция ажылы кижилерге чүгле буруу онаар, аргалыг-ла болза ыяап хоругдап, хосталганын казырың оралда-жыр "кара" үүле деп соора санап турар болгай. Оксана Канчыр-ооловна элээн дуржулгалыг апаргаш, милиция азы истелге ажылы чүгле когараан кижилерге дузалап турар эвес, харын-даа буруудаттырып турар кижээ кылдык үүлгедилеш, частырын хандыр билеп алырынга, оон уржуктарының багайын медерээринге, ону катаптавазынга, амыдыралды үнелээринге дузалаар, кижизидикчи утка шынарлыг деп билеп алган. Ынчангаш ажилыга хандыкшып, чылдан чычче мергежили бедип эгелээ. Истекчи кижиниң эң эки чединишкини — херек адаанда кижини буруузув дүрген тодарадип, истеп дооскаш, ону судче берилтеринде эвес, оон боду-ла буруузув миннип, ол дээр кеземчен көөр ужурулду мен деп чүвени ыяк медереп биле бээрин чедип алыр.

Кижини буруузув амыдыралга чазып болур. Ынчангаш анык истекчи О.К. Донгактың херек адаанда кижилерге кандыг-бир эттимес халдавирга алыскаан амытаннарга дег ха-

маарылгазы чок. Частырык, шыкындыгы тур, ону элдип азы катап чедип алыры, орнун тургузув алыры кажан-даа орай эвес. Ынчангаш истекчи кижиниң база бир сорулгазы — шыкындыгы кылган кижилерге түр бергени ажиң эртеринге мөзү-шын деткимчезин көргүзөри. Ындыг улаанышкынар биле ажилдаш, Оксана Канчыр-ооловна кем-херек үүлгеткен кижилерин буруузув чажырбайн миниринче албаптар турган. Ынчангаш сөөлгү чылдарда ол чангыс-даа херек саададып азы ара каап көрбөөн. Чүгле 1998 чылда безин 46 херекти (1 чыл иштинде) истеп дооскаш, судче шилчяткен. Ынча хөй кеземче херезин чангыс-ла чыл итинде истеп доозары кыс хамаанчок, дуржулгалыг эр истекчи безин берге. Ынчангаш анык-даа болза, дуржулгалыг истекчи О.К. Донгак 1999 чылдың декабрьда ук барың милиция салбырының истелге килдизиниң даргазы кылдыр сонгуканы ол.

Өскүстүң салым-чолун боду көрүп, шоланы 1989 чылда Кызылдын школарындагы дооскан таваржып турган. Оксана ада-иелериниң хайгааралы чок арткаш, кем-херекке онашкан назы четпестерин аажок көзүргээр. Ынчалза-даа хоойлу хоойлу-ла болгай. Ышкындыгы кылган кижини чүгле кижини көзүргөп, өршөп болур, а саазында бижитинген "боданып, муңгарап, өөрүп билбес" хоой-

лу ону кымның-даа арта баспазын негээр. Хоойлуларын хажык чок сагыры — амыдыралды чаагай чорууну үнер дөзү болгай. Ынчангаш ниятилелдиниң чуруму кым-даа үрөвөс, кем-херек үүлгетпес ужурулду деп, анык истекчи санап чоруур.

Кандыг-даа ажилга сорулганы эчизинге чедирер кызыкмап чүткүлдүг, шыңчы чорук херек. Ындыг шынарлыг, эки ажилдыг өөрү истекчилер Октябрина Чамыяновна Саттыя, Татьяна Владимировна Сапегинаның дугайын ол улуг сеткил ханышкыны биле чугаалап олурду. Оксана Канчыр-ооловна ам-даа көлүсү анык. Оон амыдыралы чаа-ла эгелеп чоруур, чогаалдычы, истекчи оруу ам-даа узув. Ынчангаш анаа тыва милицияның 75 харлаан байырлыг таваржып турган ажил-албанынга, амы-хууда чурталгазынга улуг-улуг чедикшиңнери күзеп каалыңар.

Борис ОНДАР.

Чурукта: Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң барың милиция салбырының истелге килдизиниң даргазы О.К. Донгак.

БАЛЧЫЙ-ООЛ БАШКЫ

Очерк-эссе

(Төңүзү. Эгези № 65, 67 "Шында").

— Бирээзин — сургуул столуонга, бирээзин — бодуларга — деп, ачам Балчы-оол башкыга чугаалады.

Оон даң кажарары орда, Ийн-Тал суурунуң кедээзинге хап келди. Ынчан суур-даа чок чүвени ийин: дөрт борбак бажың бар, бирээзи — суму чагаргазы, өскөзи — садыг, артан ийзин — улаан-булуз, эмелге.

Бел-орукка келгеш, үш чарлы бердивис. Хойтпак-оол дарга суурже кире берди, ачам Кызылче шыгарып шошкулдуп чоктады, бис Балчы-оол башкы-биле иелээ Шагаан-Арыгже бадлыккан бис.

ОУРУК ДУРГААР ЧУЛАШПАН БИС. Хүн үзүп көзүңге, мен кышкы дээринде ол кылгайган одунче көрүп алгаш, шырыны берген шыгырт олур мен. Башкыдан ам-даа сезинмишаан мен.

Баргаш чүү дээр ирги, кончуур ирги бе? — орук дургаар байгы-ла бодалым ол. Хире-хире болгаш, башкым айтырып каап чорду: — Донуң чор сен бе? Чеже-даа соок болза: — Чок — деп каар мен.

Чамдыкта шанактан дүшкеш, элээн кылаштажып каап-даа чордузус. Оон база-ла доо орукка шылардып шошкулдулар бис. Школаның шилги адының семизи аажок мал-ла болгай, могаар-турарын ол кайын билер.

Ону директорга Доклак завхоз шанактан берген болгай аан деп иштимде бодап чордум.

Шагаан-Арыгга улуг дүш эрпезинде чедип келген бис. Башкым мени кончувады-даа, чаңчавалды-даа.

Школа чавыңга шанактан дүжүп чыдырымда, башкым менээ каш сөс чугаалады:

— Тенек оолдар өттүмө, өөренирин эки болгай, моон сонгаар чанаттава, Кызыл.

Балчы-оол башкының ол, коргулун дег аар, халта тараа дег салам сөстөрү угааныңга танмаланып калган. Ол олчачан черле чанаттап көрбөз мен.

"Чанаттаар". Ол шагда "дурга" деп сөстү багай чүве деп санаар чүве. Чүге дээрге алдан-маадырларын дарлакчылар ыңчаар бак сөглөп турган. Ынчангаш дургунаан өөреникчилерин чанаттаанар джир.

Оон удатпаанда орус чуртунда Красноярск хоорайдан ачаның чагазын алган мен. Ол фронт чорудур дээр Москва башкы болду. Ук чагааның мени та канчип тип келгени ам-даа кайгаар мен. Ону номчааш, ыңдыг аскыр-негелги кижини канчип Москва баар боор деп элдесиптир турдум.

Март ай уези ийин ол. Бир катап бүгү сургуулду чыксааптылар.

— Ам кулап баар бис — деп, директор башкы чугаалады. — Хөй чон орта чыгыр. Оожум орап сизер. Фронтудан келген малчы-биле ужуражыр бис.

Клубта кижини бажы кызарт. Даштын херимде баглаан аяттар безин бар. Бистер, сургуулдар, чамдыктарымыз ханалар баарында сыйкырлыг тургуу үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Оон Тока дарга үзүп келген.

— Чүңү канчар чор сирлер, оолдар? — деп, дарга айтырып тур.

Баш улур дугуржуп алганын эзуугаар Санаа харылаан:

— Хөй кадарып чор бис. Суг уву эвес, мындыг ырак, артында кургак черде аалдар чок деп чүвени билбес кижини Тока эвес-ле болгай.

— Хоюңарны кады кадарып бис, машинага олурдувар — деп, дарга чугаалап-тыр.

Оолдар олурупкан. Ол дур ам, оларны бүгү сургуулду чыксаал мурнуңга эккелген.

Ол шагда араттарың ажы-төлүн эртем-билитге өөредип алыр дээр, кижилер шупту — башкылардан арбан-суму даргалаңдыан эгелээш, күрүне баштыңыңа чедир ыңчаар кызып турган-дыр. Бо үеде көөрүмө, школа назы-дык чамдык урулгар өөреним-даа турар болулар-дыр.

Балчы-оол башкы Санаа сулгарың хөй сургуул мурнуңга дык-ла кончуду. Чечен-мергени-даа аажок болду:

— Иенер интернат-тыр, адаңар школа-дыр, чүге дургунадыңар?

Балчы-оол башкының ажынып-хордап турганын ыңчан бир-ле дугаар болгаш сөөлгү катап көргөн мен.

1944 чылда чедип чыл школазын дооскаш, көлөзө ажилдап чорупкан мен. Улуг оолдар, урулгар башкылар бергенер. Мал кадарып, сизен кезип, тараа тарып, черле чүгү кылбады дээр! Максим Горькийниң дылы-биле алгыр бар, мээң баштайгы "университеттерин" ол болган. Ынчангаш-ла "Намдарымдан үзүлдү" деп шүлүмде демир-үжүк-биле эвес, "андазының биз-биле шүлүк бижип эгелээш мен" деп чугаалап турарым ол.

Сөөлүңде Балчы-оол башкыны Шагаан-Арыгдан өскээр ажилдап чоруп барган. Ол база Балчы-оол башкының салдары чүве.

Оон ыңай база-ла бистиниң школымыз бир күзүн болган мындыг солун таварылганы кончуг эки сактып тур мен. Ынчан, чүге-ле чүве ийик, башкылар бүгү сургуулдарың школа мурнуңга чыксаал алгаш турган. Ол үеде бистиниң баарымыз "чик-кара" кээп турупту.

Оон ач шырдыг кижиниң чыңгыр кончуг үп халып келди. Тока дарга деп дорзан танып кадымыс. Чүге дээрге кожуңга ол келгенде, бүгү школарың кезип, биске база бо-ла келер дарга болгай.

ТОКА ДАРГА БАШКЫЛАР-БИЛЕ МЕНДИ-ЛЕШКЕШ, машинамызны соңгу эжиң ажилдыпты. Оон кандыг даргалар үзүп кээр ирги деп сонургап манап турдузус. Үзүп келзе-ле, каткан-хуурааның даргалар боор ийик, бистиниң эштеривис Санаа, Бажы-оол сулгар болду.

— Бо-дур, дургунаарыңар! — дээр, Тока дарга халдып чоруп барды.

Директорун ары туржук, мойну безин кыза хона берди.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Сөөлүңде илэрэвин чүд дээр болза, Санаа сулгар дургунап чоруткаш, таптыг-ла Хайыракан арт кырыңга чорда, мындың кара машина уткуштур үе халып кээп-тир. Оолдар чаштыңар чай алышмаанар. Чаныңга машина дорзан тура дүшкен.

Тыва национал бижиктин 70 чылынга

БУЯННЫГЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Партия төргиндеги үзүндө контрреволюция дугайы парлаалга чырыдары хоруглук болгаш айымдыг турган. Ындыг турбучо, "Тываның анык-тары" республиканың өскө солундары ынавай турда-ла аан, эң-не дидим "үүлгөдигни" кылып, чанышсынын чок демиселди баштай эгелээ. Оон редактору (ам "Шының" редактору) Светлана Сүүр-ооловна Монгуш ыңчык чеже-даа шүгүмчүлөдүп, шыңгы хөмчөглерге удаа-дараа онаажып, ажилыңдан дүжүртүп чыгач тургаш-даа, төөгүстүң эң чажыт документтерин чоңа чедирип шыдаан чүве.

Дээр болбас, көрүп болбас, номчуп болбас ол документтериниң ыңчангы Курархив ажилдакчысы Николай Луджуапович Күнчүң эки туразы-биле боду тыптынып, парлаалга белектер турган. Оон шүдүгү ажилының түңнелден чон шыны билген, политиктиг респросияга таварышканының барык-ла шуптузу аартыгын, "Мемориал" ниятилел болгаш музей-даа тургустунган. Ынчангаш бо ниятилелдин кижигинериниң, аңса көзүп турар болгаш өске-даа кижилериниң дилээ болгаш күзелин күөседип, биске буянын, ачы-дузанын көргүскөн эгелекчини номчукчуа чугаалаар болады.

1. "ЧА-ЧА" ДИВЕЗИ — ЧАҢЧЫЛДЫҢ ЭКМЗИ

Тывалар "кидистиң экизи — салыңдына, кижиниң экизи — будуңдуң" деп дидир бис. Николай Луджуапович мөзүлдү, кижизиг, биче сөткүлдүг, чөпшүл, экиркек болгаш дузааргак, кончуг шыңчы кижини чүве. Чугаазы чиге, угааны чарт. Чүңү-даа айтырарга, чай чок олурга-ла, "ча-чам!" дивес. Бодум безин та чеже катап оон чүве айтырармын ынаан — ыяап-ла дузаның кадар, тайылбырлап бээр. Ол та чеже кижиге ыңчаар бараан болган!

Хөкүк ам чок, оон чүгле буяны, көргүскөн дузаны арткаң. Кылган, будурган ажалы арткаң. Хөп-нүгүлден агартышкан кижилерниң арыг аттары арткаң. Эгелекчи болуп, үндөлип тургускан "Мемориал" ниятилел болгаш оон музейи арткаң. А чонда оон дугайында эң эки сактышкынар арткаң. Ол-ла.

Николай Луджуаповичниң бодуну хуу архивини менээ каш чыл чыткан болганда, Башкының боду-биле шагдан бээр харылзаалыг болганымда, оон кандың эки билер мен. Самагалдай ортумак школазын директорлап турда, "Чодураа" колхозтуң агроному тургаш, күсүк дүжүт ажаалдазынга өөреникчилер-даа дилеп ап турдум. "Кичээл үстүрбес мен, ча-чам!" дээриниң орунуга, өөреникчилерни канчаар чедирерин, хонарчыдар чедир, аш-ченин дугурушкаш, боду кады

кээп, ийн хондур ажилдакчан чүве.

Күнчүңүн архивинде комсомол Төп комитетинден, Тыва обкомдан бижиктер бар. "Сылдысчыгаш" солунун редактору 22 харлыг Коля редакцияны бичин эрээлинге чурттап турган корреспондентизи Сыгыр Байкараевна Тас-оол дун оглун божултара, ол черлерден бээр суржуп тургаш, бажы ап берген дээрзин бо бижиктер бадтыкап турар. Оон бээр чартык чүс чыл ашкан-даа болза, певсоонер Сыгыр Байкараевна ол таварылганы чоңуңа чугаалап, редакторуңа четтиргени ам-даа илерептир. Школа директорлап, колхоз даргалап, сайыттап — каа-даа ажилдап тургаш, Николай Луджуапович та чеже кижиге бодуну дузаның чедирип, буянын хайырлаан. "Ча-ча!" дивези — чаңчылдың экизи ол.

БУЯННЫГЛААРНЫҢ БИРЭЭЗИ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү армында).

3. УДУРТУКЧУ

Өөредилге шугумунга үжөн ажыл чыл болганынын соода, Н. Күнчүвүнү чүгө башкы эвес, удуртукчу ажылга база салымнын чон эскерип каан. Ынчанга аңаа ажыл-агый удуртуун сүмөлэинде элдесинчиг чүвө чок. Тожунуң "Май 1" колхозунун кежигүнери оңу баштаар черинч даргазына чагыс үн-биле сонгааннар. Оон частырг болбаанын ол үенин хоочуннары ам-даа чугаалап оорлар. Шынал-ла, Н.Л. Күнчү аңаа барган соода, ол колхоз Тывага эң баштайгы миллионер ажыл-агый болган болгай. Динч өртөзө каш көпөөк турар шагда ол хире орулган кирип алыры чердаа, мал-даа ажилдыг ажыл-агыйларга болду-мас турган-дыр. А аң — азырал мал эвес, та алдыртыр чүвези, та кайда чүвези. Ынчанга колхозту хөй адырдыг ажыл-агый кылгаш, мал-даа, чер-даа ажилын — шуптузун көжүктөк.

Николай Луджуапович Күнчү Чончун социал хөгжүлдө яамнын 18 чыл удуртка. Назы-хары, кадыкчылы эвес болза, оон-даа үр ажилдар турган ийик. Чаа яамнын ажилын көжүдөргө, оңу үенин негелделеринин болгаш амырлардын өскерилелеринин аайы-биле эде тургузарына, кырганнар бажынарнын болгаш инвалиттер инитилелдерин үндөзлөргө, өске-даа чаартылгаларга оң кириген үлүү саттырмас. Оон дуза болгаш буян чедиргени чүсчү эвес, муң-муң кижилери аңаа өөрүшкүзүн илередиң, тейлеп чоруурлар.

Алдан хар элээн амыр, акыйш бергенде албан-дуураалындан халажып, сыйт сандайын чайлап берзе-даа, Николай Луджуапович Тыва АССР-нин Сайыттар Чөвүленинге база каш чыл кылдыс эргелекчилээ. Оон улаштыр-ла Күрүн архивинин ажилдакчы болуп, назын төндүрдү. Ол 1994 чылдын октябрь 20-деги "Шын" солунга "1939 чылда Тес-Хем кожуунун Устүү-Теске Сагаан-Толгай (Ак-Тей-даа дөр) өгө школазын ажиткаш, аңаа 15 харлымыда башкылар өгөлдөм. Арай деп чыгып алган өөреникчилеринин чамдызын суму даргазы Оюн Көкүү "контрлар уруулары-дыр" дөһ, дең чадырдыккан, 17 өөреникчилер арткаш мен" деп бижээ. Эге школа дооскаш, шко-

ла ажилды, оңу эргелекчилеп эгелээни ол. А даразында чылын Качык школазын ажиткаш, оңу база эргелекчилээ. Ол школага 1998 чылда музей кылчып тургаш, оңу бирги эргелекчи Н.Л. Күнчүне хамаарышкан материалдарны база салган мен.

Н.Л. Күнчү 1995 чылда 71 харлында чок апарган. Моон ап көөргө, бижик өөренер белгүнерге бижиктап чоранын санавакса-даа, 56 чыл дургузунда үзүк чок ажилдаан-дыр. Хөй-ниити ажилы кылчып, суму, район Советтеринин, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутаты тургаш, база чонунга бараан болуп, буянныг кежини чедирди. Шынал-ла, буянныгларнын бирээни ол.

4. ТӨӨГҮЧҮ

Николай Луджуапович — эзулуг төөгүчү, оң билбес чүвези чок. Чүгө билер эвес, бажында болдалын кижиге тайылбарлап бээри база онза. Айтырдыга аяп-ла долу харын, тодаргай тайылбыр бээр. Арта-ла хамык документилерге үндөзлөп, бүгү барымдаларын айтыр. Сан-түп, ат-сып, кажанга-даа болушкуннар — оң бажында. Ол хире назылында ындыг чарт уганын болганы — оң база бир онзагай шынар. Ынчалза-даа ол кандыг-даа чүвени хөөретпес, чүгө шынын айтыр.

Башкыны архивке ажилдыг бергени — оң амырларынга база бир үе-чада, чаартылга. Ынчалза-даа ол — оң оюп эртпес, чандыр баспас, черле эртер оруу. Ол төөгү колтарбайн барып шыдаас турган. Оон ындыг бөдүштүг болганына өөрүвес, аңаа четтардым дивес арга чок бис. Ындыг кижини турганын биске чапан болган! Шынал-ла, ол эвес болза, төөгүстүң балалчак арыннары бөгүгү кемчээлинге чедир ажиттыган турар бе ынчач? Мен-не бузуревес мен, оң ол хире ажилын кезикчамдын-даа кылчып шыдаас мен.

Куш-ажылыч 56 чылдарын дургузуда, оң мурунда-даа, төөгүнүң үргүлүч чедикчинин болуп келгени — оң ажилгында. Школа директору тургаш, өөреникчилери болгаш башкылары-биле кады дүжүт ажаалдазынга шедтеп турду. Колхоз даргазы тургаш, аңчылары-биле кады тайгалла турду. Архивке тургаш сазындан бажын көдүрбөдү. Ындыг херизинде, хүнүн-не да-чазына чааскан шырбар. Ол аразында ийн номну

бо ажилды. Бо хире ажилгыр кижиге Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчы атты тывысканы черле чөп.

5. БИЖИКЧИ

Николай Луджуапович Күнчү 1939 чылда эге школа дооскаш, 15 харлында школа эргелекчилеп эгелээш, "Сылдысчыга", "Тываның аныяктары" солуннарын редакторлаан соода, бежен чылдарда башкы институту дооскан. Чогум солуннарга үжөн чылдарнын ортаа үезинде-ле бижикчи болу берген. Баштайгы шүлүк 1937 чылда парламенттин, СССР-ниң Журналистер эвилелинч кежигүну.

Бижикчинин архивинде солуннар база бар. Мээң холумда — 1954 чылдын сентябрь 1-деги "Бурунгаар" солун. Ында Самагалдай школазын Кызылдын башкы техникуму 1940 чылда дооскан башкы Алай Бадарчыеваны "Школа" деп очеркке бижээш, аңаанда "Н. Күнчү — школаның өргө өөреникчиси, башкы институтунун студентизи" деп каан болду. А 1955 чылдын солуннарында "практикант-студент" дээш, адын салгылаан.

Сталин аттыг колхозтан "Сээнин-даа эвес, мээнин-даа эвес", Калинин аттыг колхозтан "Шыдакып-ла тур бис" деп фельетоннар, өске-даа материалдар — бежен чылдарнын эгезинде, Ынчанга ажилдары ол. Ол ынчан-на дуржулгалыг журналист апарган турган. 1948-1948 чылдарда "Сылдысчыга" солунун редактору тургаш, "Хүндүлөдүң демдөө" орден-биле шаңаткан. Оң соода "Тываның аныяктары" база редакторлаан.

"Хан-чин аразынга дой", "Соаннар херээ", "Эзир-Караын эзэ", — тозан чылдарда Н. Күнчүвүн бижээн материалдарнын чамдызы бо. Солуннарга ол барык-ла 60 чыл дургузунда бижикчилеп келген.

6. ЧОГАЛЧЫ

1992 чылдын декабрь 29-тагы "Тываның аныяктарына" ол мында деп бижээ: "Бо солунум — мөөң үем, назылым, өөрүшкүм. Эң баштайгы шүлүкүгүжүмни солунумга 1937 чылда парлаткан мен". Моон ап көөргө, ол баштайгы чогаалчыларымыз бирээни ышкакыл! Архивинде шүлүктөр хөй чорду. 1950 чылда Калинин колхозту сугенчелерини хана солуннарга үнгөн, 1993 чылда "Сылдысчыга" парлаттыган чогаалдарында "Делгермаага" деп шүлүүн

номчунар даан: Домааң чечен, бодуң ишчи, Томааның-даа болзуңза, сөөң Белинцентер сөстериңниң Бергезин аа, Улуг улус аразынга Уш-баш чок сөс адавас чоор, Аксым-на бар кижин мен дөһш Арын-нүүрнү ышкынамас чоор,

Бо шүлүк — шуптузу-ка чагыг, сагыңдыгыг болгаш өөредиг-дир. Бо чогаалчының чамдык шүлүктөрүн "Самагалдай дугайында шүлүктөр болгаш ырылар" деп дептер-жигеште киригенини чугаалап каайн. Оон ынчак оң "Амырлардын агымы" деп тоожуун база номчаан мен. Бо бүгүнүң оон ынчак репрессиялалканныр дугайында оон номунуң мынчага чедир чырык көрбөзү харааланчыг.

Даглар кырын алдыпнадыр Даң-даа атты, хүн-даа үндү.

Арыг иштин чаңгыландыр Айлаң кушканы ырай берди.

Чогаалчының бо шүлүү оң репрессиялалканныр агартып ажилынын түнелени сагындырып көрдүр. Кым билер, шынал-ла, ону-даа болуп орду ынаан. Төгүвүстүң балалчак кара арыннары бо-ла чогаалчының ачынында ам-на чырык көргөн болгай.

7. ЛУДУЖАПАР

Оюн Луджуапович, оң ажы-төлдү-даа амырларга ынак, ажилга кызыкмак, эртем-билгеге сундулган, хөй-ниитини болгаш иденкейлиг улус чүвө. Ылаңы Николай өг-бүленин ажы-төлдүнүң эң улуу болгаш, бичизинден-не дугаларын алчыр, мал-маган көржүр, тараа соктаар, ыштаар, хөй саар, даараныр — кылбас-ла ажилы чок. Ада-иезинин өөредиг, үлөгери ындыг болган. Оң чижээн Күрүн архивинде мындыг бижиктен көрүп болур:

"1935 чыл, 3 айның 21 хүнү, ТАР-ның Сайыттар Чөвүленинге дыңнадым. Кожуун бажынын тударына 226 чудук херек. Бирөөзиниң өртөзө 3 акша 50 көп. Оңу сумуларга үдөмүс. Чыргалды сумузуна онаншаан 101 доорбаштан 75-ти Оюн Луджуапович. Кожуун даргазы".

Кожуун даргазынын ат салган холунуң үжүү балалчак, билдинмес болду. А Оюн Луджуапович сөөлдүң ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаң-

наткан. Күрүн архивинде (ф. 1, бүрүкөл 2, херек 66, арин 35) 1925 чылдын июль 1-де болган Сан-хөө яамызынын протоколундан ушта бижилге: "Сан-хөө сайыдынын хүдөөгезин күүседип турар Енузуктун аараанын барымдалааш, Чам-бал сайыттың келиринге чедир ол-ла яаманың секретары Оюн Луджуапович ТАР-ның сан-хөө сайыдынын хүдөөгезин турар күүседир кыдыр томуйлаар".

Н. Күнчү сугуна ачазы Луджуапович үндөзлөп турар үдөс сыйт эргени эдилеп, ол дүжүлгеге база ажилдап турган кижиге бооп тур. Улуг огу Николай Күнчү биле хөйер кызы Клара Комбу база сыйтат чордулар. А ийниг огу Юрий Аранчын — төөгү эртемнеринин доктору, ТР-нин эртемнин алдарлыг ажилдакчы чоран. Ол чээрбик ажыг чылдар дургузунда Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутаты болуп келди. Оң огу Владимир хөй чылдар дургузунда Чернин кылмаал эдеричилеринин электроника кезээн кылып келген, Алтай крайнын телерадио четкизин удурту берген. А Кара-кыс Луджуаповича кедээ Совет секретарына дык ур ажилдаш, оң 8 ажы-төлдү шуптузу дээди эртемниг, огу Амур Турцияга эртем чедип алгаш, Тываның гуманитарлыг ишчилер институтунда ажилдап турар.

Чогаалчының бо шүлүү оң репрессиялалканныр агартып ажилынын түнелени сагындырып көрдүр. Кым билер, шынал-ла, ону-даа болуп орду ынаан. Төгүвүстүң балалчак кара арыннары бо-ла чогаалчының ачынында ам-на чырык көргөн болгай.

Даглар кырын алдыпнадыр Даң-даа атты, хүн-даа үндү.

Арыг иштин чаңгыландыр Айлаң кушканы ырай берди.

Чогаалчының бо шүлүү оң репрессиялалканныр агартып ажилынын түнелени сагындырып көрдүр. Кым билер, шынал-ла, ону-даа болуп орду ынаан. Төгүвүстүң балалчак кара арыннары бо-ла чогаалчының ачынында ам-на чырык көргөн болгай.

8. КАЗЫРГЫ КАКСЫ-КАКСЫ

Тываның алдарлыг кижилеринин бирээни Николай Луджуапович Күнчү улуг албан-дуураалдарын эдилеп, кажа-даа чедикчининг ажилдап, үргүлүч депшип келген. Ынчалза-даа ындыг түнелди кайы хире күш-биле чедип алдынганын билер кижиге ховар. Ажилына бергенде аңыда, оң оруунга кызып-кыйышкыннар, дорамчылалар, хол-нүгүл хөй болган. Ол бүгүнүң чамдык чижектерин болу 1993 чылда "Тываның аныяктарына" "Казыргага каксы-каксы" деп эге-биле бижиди.

Мен оң канча база кажа истелгелерге болгаш хыналдаларга таваржып, кандыг-кандыг кеземчелерин ап турганын санавайн, чүгө ВКП(б) обкомунун бюрозунун 1950 чылдын ноябрь 22-де болган хуралынын протоколундан ушта бижилгени чижекке кирейн:

"Күнчү Николай Луджуапович — тыва, ал-

бан-хаакчыт, 7 класс эртемниг, 1946 чылдан бээр ВКП(б) кежигүну, паргемчег азып турда, "Тываның аныяктары — Молодежь Тывы" солунун редактору турган. Ам Шагаан-Арыг чеди чыл школазында башкы. Партияга кирерде, бодунуң аңгы-ызыгурун чажырып, ачазын малчын арат деп турган. Ам оң феодал ачазы колхозтан үндүрткен. Авазы Манак база ызыгурулуг теорик кижиге уруу. А кырган-ачазы Ууун-Сан-Хунд дээрзи мөөрөң өргөлдү чоран кулак бай. Ол Амбын-Ноюн Сотнам-Балчырын өң каржы дүжүмеди, оң хуу бижөөчизи чоран. Ынчанга Күнчү ВКП(б) кежигүнүндөн үндүрөр".

Ажилында колголттарын ызыгуру богай кижиге доран-на бажынын хостаарын негезн. Шагаан-Арыга башкылай берген ужуру ол. Ачазынын 1950 чылдын март 4-те тыва үжүктөр-биле бижээн чагазы архивте шыгаттыган: "Бөгүн колхозтан үндүртүп алдымыс, огуум. Эрткен чайын сарай тударда, оң таван шын эвес салган деп буруудаттырдым. Оон ынчак аңгы-ызыгурувусту база сурап турдулар..."

Ол үдө адашкыларга эш-өөр туржук, аңаа чугаалаар, сүмележер бижээн кижилер тывылбастай берген. Оң соода Күнчү Самагалдай школазының директору болу бергеш, областың башкылар хуралына парторг башкы шүгүмчүлөптерге, ажилында база каттап үндүргөн. Шүгүмчүлөткен башкы Терезин чуртуна өскерилчиг болган башкы Смирнов (Н.А. Сердобовтун "Цена жизни" деп романында Свиридов) илередиригге кирешкен боорга, партия аңаа болушкан. А чогум школазын ажилы мактадып турган, Н.Л. Күнчү кажа-даа сула ажилдаваан болгай.

Эд-не берге чүвө — акыйш берген хоочунун дачага чурттап турганы, чеден харлаанын безни өске бажына демделгезин. Архив ажилдакчылары каш-даа каттап баргаш, хоочунга турган документилерин оң кадайындан этидип ап чадашкан. Амырлар казыргызын амынаажы шуургандан дора, хүн-дүн дивейн соолайын деп. Аңаа шыдажыр-ла кижиге шыдажыр. Казыргага каксы-каксы, кемчээл чок үлени бүдүрүп, чонунга буянны көргүскен Николай Луджуаповичтин чырык адына мөгөйлү чоруулуар.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЯКУТИЯДАН БАЙЫР

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакы сумузуна чурттап чоруур ачазы Антонина Комбуева, ачазы Сары-оол Бадыевич Монгуштарга чүрээвиниң ханызындан ызыг байыр чедирип ор бис. Оларга Чер кырында бар бүгү-ле чараш, чырык чүүлдери, аас-кежикти, өөрүшкү, кадыкшылы күздөвүс. Бисти өстүрүп, өөредип, бут кырынга тургузуп каан ачы-буянынар дээш мөгөйдивис. Кырып-чөнүп деп чүвөгө алыспай, кадык серек болуп, улус-чонга эвилек-ээлдек сеткиллери өөрүшкү бүргөп чоруур болуун!

Якутиядо чурттап чоруур урууларымар Мичил, Шолбан, Мило, Алмаас, Роман, Юлионс, Руслона, Еремей. Тывада урууларымар Шенге, Шей, Марина, Шолбан, Бун, Шонга, Чечек, Роман.

ЧООНГАН ДЕП БИС...

Ада-ие, чер-чурт, төрөлчөп — ожукуң үш дамы, кижиге тудуш харылдаалыг. Бо төөгүлүг ийн муң чыл алдан-маадырларнын тура халышкынын дооступ, каржызы-биле шаажылатканындан бээр 115 чыл ою. Олар чон ортузунга иштики болгаш даштык дарлагла удур көөр хөен чок чорукту, аңгы демиселин оттурган. Олар — бүгү Тыва чонун маадырлары.

Мен бодаарымга, Тыва чон, ылангыя Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барынь-Хемчик кожууннарын чыгаргалары демнеп тургаш, бир хемчегин эрттирп, ада-өгбелеринин тураскаалдыг черлеринче мөгөйлү кылдыр боор дээрине идегээр ийик мен.

Алдан-маадырлар дугайында чонун ырылар, симфониятыг аялга, шии дээш чогаалдар хөйү-биле бижиттынген. Ынчалза-даа амыр Алдан-Маадыр, оон чонун алган мрындыналбас сеткилим хомму, муңа чоруур. Чоп, дынап чоруурга, хоорай, кайда боор.

Өгбелерим төөгүгө Олун чок ис арттырып каан. Аңай чаштан ойнап өскөн Алдан-Маадыр чуртумайн. Хемчик кемден Көжө чедир Хээленип чашты берген Арат чону ажил-ишчи Алдан-Маадыр чуртумайн. Шыназында тараа чалгаан. Чыраа-сазан үзүргөткен Алды чүзүн малы оттаан Алдан-Маадыр чуртумайн. Ажы-төлдү мында-мында Арат чоңа бараан болган. Ады-сураа элөп чытпес Алдан-Маадыр чуртумайн.

Алдын-оол МОНГУШ. Кызыл хоорай.

КЫЗЫЛДЫҢ МЕДИЦИНА УЧИЛИЩЕЗИ АБИТУРИЕНТИЛЕР ХҮЛЭЭП АЛЫРЫН ДЫҢНАДЫП ТУР

2000-2001 өөредилге чылында ортумак школа доосканнарга үш чыл хуусаалыг дараазында мергежилдерге хүлээп алыр. "Эмнөөшкни херээ", "Эмчи сестразы".

Дужаап киргеннер дараазында эртемнерге экзаменнерни дужаар. "Эмнөөшкни херээ", "Эмчи сестразы":

1. Биология болгаш анатомия (тестирование)
2. Орус дыл (бижимел-биле эдэртиг).
3. № 086/У майкытыг медицина справказы.
4. Ажилдап турганын дугайында дептер (чүгө ажилдап турганарга).
5. 3х4 кемчээлдиг 6 фото-чурук.
6. Өг-бүлезиниң дугайында справка.
7. Өсүктөргө: ада-иезиниң кара херечилелингиң копиязы.
8. Инвалиттерге: Социал хөгжүлдө департаментинден тускай документилер.

Дужаап кирериниң документилерин 2000 чылдын июнь 1-ден 23-ке чедир хүлээп алыр. Экзаменнер 2000 чылдын июль 1-де болур. Медицина училищезиниң турар адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузуң 2 дугаар бажыцы, тел. 6-12-46, 6-11-50.

Орук аайы-биле Красноярск хоорайга чедир пассажирлер адырын дыңнаттым. Харызажыр телефону: 1-16-90.

Бистиң чагыс курсчуларымыс Чечек Санчаевна Курнуң ачазы, Александр Дайович Курнуң каты Санча Диртевич МОНГУШУ айныл-халапка таварышкаш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередиң тур бис. Чаңгыс курсчулары.

Хымыс болза... КЕРЭЭ-ДУГУРЖУЛГА ЕЗУГААР

Эрткен чылдын январь бирде денел-биле алмыра, чыгыл мал бажы 6 хуу кудулап баткан. Агт эдинге, кежиге херек-лед, мал оору, самчыгал-чидириң улгадып-ла оор. Ынчанга республикада 26700 чыгыл мал артка. Бо чылдын дөрт айларында 63-ле кулуң төртүтүнген. Бар малдын продукциязын ажилдаарынче угланган хемчеглериниң көстүп эгелээни харын демделгесинчиг. Каа-Хем кожуунда "Совет Тыва" көдээ ажил-агый керээ-дугуржулга дамчыштыр хымыс бүдүрерин эгелээр деп турган. Ажил-агыйнч доотехника Наталья Монгуштуң чугаалап турары-

биле алырга, моон мурунунда ук ажил-агыйга турган чүүлдү катап эгелээр деп турарын чылгычылар деткээ. Ша-үе эки турда, хымыс буадрери холчок деткимчелиг турган. Ам оңу каттап тургузарына акша-херейги херек. Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөмө яамызы бо талаам-кадык дуза-деткимче бадарына белен. Кулунарнын, саар белериниң азыралы тургузунар. Хүнде саалданы уш-даа каттап кылар. Бо хүнверде бе хымызын ук ажил-агыйга бүдүрер талазы-биле керээ-дугуржулга чоруп турар.

Бадыйлар НАРАДЫ.

Мындыг база болгулаар

чангаш улуг-хүнде бичиң хостуг үе тып алгаш, үш шак хире Кариб далайга дыштанышаан эштип алыр дээш келгени ол. Ол хүн тус черниң студентилериниң дилээни эзугаар Раиса Максимовнаның чырыктыгы адынга тураскаадып, ыш олуртуп каан. А чогу-на Михаил Сергеевич эштиринге дык ынак, ол талазы-биле арга-дуржулганы-даа улуг турган. Оң канчап далайга дүжүп, эрик кыдымдан ырай бергени билдинмес тывызык болуп артып калган.

БОТТАРЫНЫҢ КАДЫН БОДАВАН...

Владимир МЕДВЕДЕВ, Брежневтиң камгалакчымы: Леонид Ильич хире-хире болгаш үр үениң

дургузунда эштир турган. Вистер, камгалакчылар, суг иштинге доупу турзуусса-даа, ол тоовайн эштип-ле турар. Аарып-аржып, доуптарында-даа кортпас турганы бисти кайгыдыр чүвө. Бис Леонид Ильич-биле эштип тургаш, доганывстан сугдан үнгөн доран-на эмчиден спиртти дилеп эржер турганывс утундурбас. А ол тоовас-даа, ылангыя эртенги серианде ынап-ла эштип алырын кыздар турган.

Александр КОЖАКОВ, Ельцинниң камгалакчымы: Ол хүн соогу кончук турган. Ынчанга канчаар, март айда турган-на болгай. Бир көрүлгөргө, Борис Николаевич эштир дээш уштуруп тур. Ам канчаар ужу эдэртип суг дык соок дээрзин чугааладым, а ол

тоовас-даа "Бичиң сергелекчеп алың" дээр болган. Ам канчаар, машинага чоттунар аржып ал алгаш көрүмге, дарга шагда-ла сугже кире берген эштип тур. Иелен төрөз баттарымыс кылдыр чанагаштып каап-каш, доштарны холдарымыс-биле итпишаан, эштип алдымыс, соогуң чүү дээр оңу, назымын иштинде бир-ле дугаар дошту сугга эжигеним ол. Доганымдан аксым безин халдымастай берген. Сугдан үнер дээривиске, ынавас. Ам канчаар, "Силерниң сагыш-сыраар чүвөнер бар эвес, а мен уруглуг (төлдүг) болуксап тур мен" дээривис, харын-даа оон үнген-не болгай.

"Комсомольская правда" солундан.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунуң ораалкычы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже доглар: 3-14-94.

КИЛИДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килди — 3-39-15; Медээлер албаны — 3-34-98; Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 4699. Чагыг 66.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИР 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлаага болгаш массалыг информация чепектеринин талазы-биле хоолдуудулганын чорудулганына контроль болгаш бүрүктелениң Тыва девискээрге эргеледигин бүрүктеттигин. Бүрүктеттирген дугаары — Т 00007.